प्रकारान्तर यथा,—
"समिता प्रकैराधिर्नैर्भिन्ना अपरेऽपि ये।
प्रकारा असृता तुल्यास्तेऽपि श्वेतदृशाः
स्मृताः॥"
इति राजनिर्घण्टः॥

मखं, क्ली, पुं, (मन्यते चायते अनेन अग्नाहिक-मिति। मन+"अमनाम् क॰।"उणा॰ १।११३। इति ङः।) सर्व्वेषामग्नहोत्रादीनामध्वरः। इत्यमरभरतौ। माकृ इति मातृ इति च भाषा॥ (यथा, उत्तररामचरिते ३ अङ्के। १। "गौवारैदमकसूरणामधुरं सद्यःप्रवृत्ताग्रिया-र्गीतादध्यधिकं तपोवनमभः पर्य्यामभाग्यामति॥")
वारः। पिच्छम्। इति मेदिनी। ङे, २१॥
मखं, क्ली, (मखतीति। मखि भूषादौ+अच्।)
मस्तु। इति मेदिनी। ङे, २१॥ (यथा, भाग-वते। ५। २०। ३४।
"समानेन दधिमक्षोदेन परितः॥")
मखः, पुं, (मखयति श्रेयं भूषयतीति मखि+अच्।) रत्नकृतः। प्राकृमेदः। इति मेदिनी। ते, २१॥ मस्तु। भूषा। सारः। पिच्छम्। पैमघन्नः। (मखति वर्त्तामे क्षुधतीति मखि+अच्।) दृङ्गः। भक्तादिभवरः। तस्य लक्षणम्।
"भक्तेविना प्रभो मखः श्रेयं भक्तसमन्तिनम्।"
इति राजनिर्घण्टः॥
("तक्राक्षुस्तरो मखः।" इति च, सुश्रुते सूत्र-स्थाने ४५ अध्यायः।) अथ मखस्य लक्षणं विधिर्यथाह।
"तक्षुलानां सुचिह्नानां चतुर्द्रोणमुखे जले।
रसः सिद्धयैर्विरचितो मखः स्वल्पविधीयते॥
"शुष्कौ सैन्धवसंयुक्तौ दीपनः पाचनश्च सः।
अन्नश्च सम्यक् सिद्धानां श्रेयो मखस्य सिद्धता।
श्रेयो वृद्धयवागूनां विधेयोभक्तयोरपि॥"
तस्य गुणाः।
"मखो याही लघुः शीतो दीपनो धातुवाय-कृतः।
ज्वरहर्त्तयंको नक्षः पित्तश्लेष्मनाशनः॥"
इति भावप्रकाशः॥
अपि च।
"सुदीपनो मक्षिकाधिधनच
प्राणप्रदः शीतितवह्निनच।
ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता
वायुं जयेदेतमुखो हि मखः॥
लाजमक्षोऽधिमनको दाहक्लान्तिनिवारकः।
ज्वरातीसारग्रमनो श्रेयदोमाममाचनः॥
वाताम्लमक्षोऽधिमनकः सूलनाहविनाशनः।
पाचनो दीपनो लघुः पित्तश्लेष्मानिलापहः॥"
वाताम्लमक्षो हृदयगमकः। इति राजवल्लभः।
(प्राणादिक्षतमक्षयामः। क्षौमर्ज विचक्षितम्।
"धान्यमक्षं पित्तहरं श्रमक्षाक्षरीहरम्।
वातर्ज रक्तप्रसर्गं याहि सन्दीपनं परम्॥"
इति धान्यमक्षयामः॥

"युगन्धरायां मखतु श्लेष्मकृतालं मतम्।
पित्तसंप्रमणीयच मखर्ज याहनाच तत्॥"
इति युगन्धरामक्षयामः॥
"रक्तप्राक्षुद्रवं मर्ज मधुरं याहि शीतलम्।
प्रमेहानाम्बरीं हन्ति वातर्ज पित्तकृत्तथा॥"
इति रक्तप्राक्षिमक्षयामः॥
"मधुरं शीतलं किञ्चित् श्लेष्मलं शोषणाशनम्।
अक्षरीमेहवर्त्तेहरी वातर्ज श्वेतताकुलम्॥"
इति श्वेतकुलमक्षयामः॥
"यवमक्षं कषायं स्वादु याहि शीतं विपाकि च॥"
इति यवमक्षयामः॥
"तद्वत् गोधूमसंभूतं मधुरं पित्तवारणम्॥"
इति गोधूममक्षयामः॥
"स्वानिमक्षर्क्षकरं सद्यः कोमवादालतं लघु॥"
इति कोमवमक्षयामः॥
"तद्वच्च चुलमाणानां वातर्ज पित्तकारकम्।
करोति शीघ्रं गुरुं प्रतिप्रवाहरिकोपनम्॥"
इति चुलमाणमक्षयामः॥
इति मखवर्गः॥
इति चारोते प्रथमे स्थाने गवमेऽध्याये॥
"मक्षास्तु दीपवर्चस्य वातघाण्यगुलोमयेत्।
मन्दूकरोति वोतांच खेदं मज्जानयमपि॥
वह्निनाशं विरिक्तानां चीर्णे खेदे च दध्य-ताम्।
दीपनलाजसुलाच मक्षः स्वान् प्राणधारकः॥
ष्ठणातीसारग्रमनो धातुसाधकरः शिवः।
लाजमक्षोऽधिमनको दाहमूर्च्छानिवारकः॥
मन्दाग्निविषमाग्नीनां बालस्यविरयोषितान्।
देयश्च सुकुमाराणां लाजमक्षः सुसंस्कृतः।
तृप्तिप्रावासश्च: प्रथः शुद्धानान्तु मलापहः॥
इति चरके कल्पस्थाने सप्तविंशेऽध्याये॥
"लाजमक्षो विशुद्धानां पथ्यः पाचनदीपनः।
वातानुलोमनो वृष्यः पिच्छिलोनाशरागुरुः॥"
इति सुश्रुते कल्पस्थाने ३६ अध्यायः॥)
मखकः, पुं, (मखेन तत: इति। मख+संज्ञायां कन्।) पिष्टकविशेषः। सीरा इति हिन्दी भाषा॥ यथा,—
"गोधूमा धवला धौताः कुडिता: शोधितास्ततः।
शोधितास्तण्डलाश्चिष्टाचालिताः समिताः
स्मृताः॥
वारिणा कोमलां कृत्वा समितां वायु सर्द्धेन।
दृक्षपाचेन या तस्यां लोप्री सम्यक् प्रवारयेत्॥
अधोसखपटस्तेहिकुर्त्तं प्रचिपेद्धिः।
तद्वत्तां वह्निना पाच्य: सिद्धो मक्षक उच्यते॥"
लोप्री श्वेतो हरितो कोकी।
"इत्थेन वाप्यखण्डेन मक्षकं भक्षयेन्नरः।
अथवा सिद्धमांसेन सतक्रपटकेन वा॥"
तस्य गुणाः।
"मक्षको हंसवो ह्यो नक्षो वचिकरो मृदुम्।
पाकेऽपि मधुरो याही लघुर्दोषत्रयापहः॥"
इति भावप्रकाशः॥

(माधवीलता। तत्पर्य्यायो। यथा,—
"माधवी स्यात्तु वासन्ती वृद्धको मक्षकोऽपि च।
अतिमुक्तो विमुक्तश्च कामुको भ्रमरोत्सवः॥"
इति च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
मौलाङ्गविशेषः। यथा,—
"जयप्रियः कलापश्च कमलः सुन्दरस्तथा।
मञ्जलो वल्लभश्चैव मक्षकाः षट् प्रकीर्त्तिताः॥
जयप्रियो हंसताम्रो लघुमध्यो यथा गुरुः।
जनविग्रहचरेर्द्धौतो रसे वीरे स वर्णते।
लघुर्मूलेऽसुर्यत्र हंसतालः स उच्यते॥१॥
कलापो रक्ततालेन युक्तो रौद्ररसे स्थि स:।
द्राविग्रहचरैर्युक्तो लघुरादौ गुरुद्वयम्।
लघुरादौ गुरुद्वन्द्वं रक्ततालं हतीरितः॥२॥
लघुद्वन्द्वं गुरुश्चैकोऽभिलोऽथ संगमाह्वकः।
पञ्चविग्रहचरैः स्यात् कमलः शान्तरागकः॥३
गुरुरेको लघुद्वन्द्वं त्रिपुटे भगवाह्वके।
अष्टाविग्रहचरैस्तु यद्वारे सुन्दरे मतः॥४॥
आदौ गुरुर्लघुर्मध्ये प्रलोभ्ने मञ्जलालके।
एकविग्रहचरैस्तु वीरे मञ्जलमक्षकः॥५॥
प्रदपिताप्लुतके तालं गलसामलमाह्वके।
चतुर्व्विग्रहचरोऽर्थं वल्लभो रौद्रके रसे॥६॥
इति संक्षेपतोमोदरः॥
मक्षर्ण, क्ली, (मक्षयते अनेन इति। मक्षि भूषे+करणे ल्युट्।) भूषणम्। यथा, अभिज्ञानशकु-न्तले। १। १७।
"किमिव हि मधुरायां मक्षर्णं नाकृतीनाम्।"
अलङ्करिष्णु च। इतिमेदिनी। णे, १०५।
"यद्यर्थ्य मक्षर्णं वाणीभूषामाह्वाह्वयेमके।"
इति महाभारते मोक्षधर्म्मे॥
मक्षणः, पुं क्ली, (मक्षि+भावे ल्युट्। मक्षं पाति। पा+कः।) जनविग्रामग्रहः। तत्प-र्य्यायः। जनाश्रयः २। रक्षमरः। २। ८। ८॥ (यथा, देवीभागवते। २। ११। ५०।
"अङ्गारोरे मधां भूमिं मापयित्वा द्विजोत्तमैः।
कुर्व्वन्तु मक्षणं सम्यः प्रतस्तमं मनोहरम्॥")
देवादिदेवप्रसः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा-विश्वकर्म्मप्रकाशे ६ अध्यायें।
"प्रदपिताप्लायाह्वा समस्थयतो मक्षणो भवेत्।
तस्य चार्द्धेन कर्णेश्वरयतो सुखमक्षणः॥"
द्वादिमक्षणविवरणम् यथा विश्वकर्म्मा
मद्दयम्। मक्षं पितर्तीप। पा+कः।) मक्ष-पागकर्मणि च॥
मक्षणा, स्त्री, निम्बावी। इति राजनिर्घण्टः॥ (मक्षणीयाप्रि द्धयते।)
मक्षयन्ती, पुं, (मंक्षयति भूषयतीति। मक्षि+
"भूसूचिप्रविभासिसाधिमाधि मक्षिभि, नन्दि-, अच्।" उणा॰। ३। १२८। इति। नच्च स च पित्।) अग्नम्। वपुर्षक्ष। नटः। अल-ङ्कारः। इति विश्वप्रकाशेदवाशब्दादिरत्नि॥
मक्षयन्ती, स्त्री, (मक्षयतीति। मक्षि+नच् स्त्रियां ङीप्।) योषित्। इति त्रिकाण्डशेषः॥